

ճանչան Գաւիթ ֆիլիսոփան (*ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ*), Busse հաստատուէ պատճառներ ունի փոխանակ Գաւթի՝ եղիպի ընծայելու Ստորագրութեանց մեկնութիւնը, էջ VII—IX: Հայ մեկնութիւնը բնականաբար կրնար լուծել խնդիրը վերջնականապէս եթէ ի սկզբան պակասաւոր չըլլար: Հայ թարգմանութեան խորագիրը մեր կարծիքով չէր կրնար նոյնպէս Գաւթի անունը կրել. ահա թէ ինչու. յոյն մեկնութիւնը էջ 169 կը գրէ *οἶον ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν, χάλεσον τὸν Σωκράτην*: *λέγω, χάλεσον τὸν φιλόσοφον*, էջ 170, *ὥσπερ Σωκράτης καὶ Ἄργος ὁ κύων πτλ.* Եւ էջ 187 *ἐν γὰρ τῷ φίλος τῆς φι συλλαβῆς ἢ ἐκφώνησις ἄλλη ἐστὶ παρὰ τὴν λος ἐκφώνησιν τῆς συλλαβῆς*. Հայ թարգմանչին գրչին տակ յոյն մեկնութեան *Σωκράτης* եւ *φίλος* բառերը կը փոխուին կ'ըլլան Գաւթի՝ «փոխանակ ասելոյն կոչեա շրմի, ասեմ[ք]» «կոչեա զֆիլիսոփոսն» (էջ 88). «որպէս է Գաւթի եւ Արգոս շուն» (էջ 89). «որպէս է Գաւթի անունն, քանզի ի Գաւթի (= փ) փաղառութեանն այլ արտաձայնութիւն է եւ ի [յ]իւ (= ւոս) փաղառութեանն այլ արտաձայնութիւն», էջ 119: Ուրեմն Գաւթի կը համադասուի այստեղ Սոկրատեսի եւ Իմաստասիրի. արդ կարելի է մտածել թէ Գաւթի սնապարծ ինքնագովութեամբ իր անունն իր հեղինակութեան մէջ այսքան փառաբանելու յանգզնած ըլլայ: Չենք կարծեր:

Հ. ԱՐԽՍԱՆՆՆՍ ՎԱՐԳԱՆՆԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԵՍ ԿԱՐՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐԹ. ՎԱՆԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Երբեմնական):

§ 11. Թուրքերն եւ որբախնամը: — Այժմ քանի մը խօսք այն իբր թէ կերպով մը հոգադարձութեան մասին, զոր կը խոստանար ճէմալ եւ որով կը պարծէր ալ: Անշուշտ Ալիիկեցին յայտն ալ՝ հանգէպ միւս գաւառներուն՝ առաւելութիւն մ'ունեցած է զոնէ միջոց մը: Բայց ինքն ալ «առանց հացի ու ջրոյ» ճամբան երթալ ստիպուած էր յաճախ, ինչպէս ինքն իսկ ճէմալ

կ'ըսէր (տես վերը): Տարագրելոց համար ամենայն ինչ կախում ունէր «առանձնական պաշտօնէից եւ ստիկանաց բարի կամքէն. որով մասամբ կը կերակրուէին, մասամբ ոչ ոյ՝ իսկ «ի Հալէպ (կ'ըսէ Ռէսուլէր) ուր կառավարութեան ձեռքը եղած կերակրումը միջոց մ'անբաւական էր, այժմ ճէմալ փաշայի հրամանաւ՝ Ասիոյ զինուորական բարեկարգութեան հետեւն էր շափահատուած 5 մեթալիկ (20 ֆէնիկ), եւ տղու համար 4 մեթալիկ (16 ֆէնիկ) կը վճարուէր» (27 Յուլիս 1915, Թ. 120): Տեսնա՞ք որ ճէմալ կը հրամայէր որ թողալը 50 փարայ եւ 30 փարայ ըլլար: Բայց թէ հոս ալ իրերն ինչ էին իրականին, բաւական է ցուցնելու միայն իսկ Հալէպի հիւպատոսին յաջորդ տեղեկագիրը, զոր արդէն պիտի յիշէինք ժամանակագրական կարգաւ. «Անընդհատ նոր հասնող տեղեկութեանց համեմատ Արեւելի մէջ (= Կարին եւն) արեւելոյն Հայերը ինքնին ինքնին ոչնչացած են: Կառավարութիւնը նաեւ Արեւմտի Հայերը կամ կ'ուզէ ոչնչացնել, կամ ըրածը չի գիտեր: Լիւիզա Կարմալ-ձոն (Desorganisation) կը տրեւայնպէս որ պաշտօնեայք՝ որոնց յանձնուած է գործադրութիւնը, չեն գիտեր թէ ինչ կ'ուզէ կառավարութիւնը: Ալիիկեցի եղող Հայերը, որոնք Հալէպ կը գտնուին, կառավարութեանն ինչ մը պարտնելն կ'ընդունին, թէ եւ անկանոն կերպով: Արեւելի եղողները, որոնցմէ հոս իբր 6.000 հոգի կայ եւ օրական ալ իբր 300 հոգի կու գան, բաւ մը չեն ընդունել: Հալէպի հայ հասարակութեան հաւաքած միջոցները շուտով կը սպառին: Յառաջագոյն ամէն փախստական (տարագրեալ) օրական 4 փոքր հաց կ'ընդունէր, այժմ միայն 2, եւ ոչ ոք չէր սնունդ: Հալէպի դուռն փակուած էր: Կարմալ-ձոն եւ քիւրմալ-ձոն համար ոչ ոք չէր հոգայ» (15 Օգոստ. 1915, Թ. 140): Սովամահի դարհուրելի պատկերներ պիտի տեսնենք ամէն կողմ: Ծիծաղական բան մըն էր իբր թողալ վճարելի դուսմարը, եւ այն՝ «Կաթուղիկոսին միջնորդութեամբ եւ ճէմալ փաշայի հրամանաւ 5 մեթալիկ՝ շափահատուած եւ 4 մեթալիկ տղոց համար», ի Հալէպ (Թ. 120): Իսկ թէ այն իսկ — ուր առ հասարակ կը գործադրուէր — ինչպէս կը գործադրուէր իրականին, կը վկայէ Պաղտատի երկաթուղեայ ճարտարապետներէն մին Իսնէստ Պիպեր (Pieper) որ կը գրէ ի միջի այլոց. «Կառավարութիւնը կ'ըսէ գարձեալ, ինքը պիտի հոգայ ամէնուն համար, նաեւ դրամով: Արդ Բոսթան զիւլի մէջ (11/2 օրան ճամբայ հեռու Հալէպէ) այն տեղւոյ տարագրելոց սպորտսի համար իրօք դրամ վճարուած է, եւ այն 30 հոգի 30 օրան համար ընդունած են ընդ առնել 26 դրամով, այնպէս որ անի զլուրն ամէն էր ոչ 1 դրամով կ'ընէր» (Սոսիէր, էջ 23):

Հակառակ այս վիճակին՝ թուրք կառավարութիւնն ու ճէմալ կը հակառակէին կրօնական չափ եւրոպական նպատակի ձեռնարկութեանց: Արբաւէ բոտ ինքեան միակ իսկ յիշատակարան մը: Մեծերնի հետպանք հարցում ըրած էր Գամասկոսի գերմ. հիւպատոսին թէ ինչ յոյս կար գործադրելու այն ծրագիրը՝ զոր սենեցած էր Ամերի-

կեան Աստուածաշնչի բնկերութիւնը, կարօտեալ Հայոց օգնելու համար՝ կենդանոն ունենալով Գամակոս կամ Բէյրութ, գերմանացւոյ մը վարչութեան տակ, բայց դրամն ու գործողները Ամերիկացի: Հիւպատոսը Լոյտվեդ (Loytved) կը պատասխանէ. «Իբր 3 շաբաթ յառաջ դիտաւորութիւն ունէի՝ ի Գամակոս բնակող գերմ. առաքելոյն Հանաւերի վարչութեան ներքեւ, Գամակոս ու շրջակայքը դանուող Հայոց համար կազմակերպել հիւանդանոց մը, խոհարան մը եւ բաղնիք մը: Երբ ձեմալ փաշայի այս մասին տեղեկութիւն տուի, մտերմօրէն բտաւ ինձի թէ՛ ինքն անձամբ կը բաղնար Հայոց վիճակը կարելոյն չափ թեթեւցընել, բայց խիստ հրահանգ ունի Կ. Պոլսէն՝ խափաշելու: Հայոց համար նշանակաւոր յետաքրքիրներն յորդեալէն բերմանսն եւ տեղիէն մասնակցութիւնն. որովհետեւ թուրք կառավարութեան դէմ Հայոց ներքին ընդդէմութիւնը ինչ-որ խորհուրդով միշտ էր անշուշտ: Եւ ինչո՞ւ թէ օտար կառավարութեան մը որեւէ օգնութիւն չեն կրնար սպասել: Իմ խնդրանաց վրայ նաեւ այս պարագային բան մ'ընելու՝ իմ ներկայութեան հրաման տուաւ Գամակոսի քաղաքապետին տուն մը վարձելու եւ հոն հայ որբեր ընդունելու: Ձեմալ փաշայ յայտարարեց թէ պատրաստ է իմ ձեռքէս Հայոց համար դրամներ ընդունելու եւ բաշխելու թուրք պաշտօնէից ձեռօք, որոնք նաեւ իմ վստահութիւնս վայելեն:» Ասոր վրայ կ'աւելցնէր Մետերնիչ. «Թուրք իշխանութիւնը կը ջանան նոյն իսկ հայ պատրիարքարանին արգելք ըլլալ՝ կարօտեալ տարագրելոց օգնելու: Այնպէս որ պատրիարքարանը ստիպուած է այս նպատակն համար օտար միջնորդութիւնը գործածելու: Ըստ այսմ' այն երեւոյթը կը ծագի թէ Գամակոս ինչ-որ տեղէն հրահանգ ունի, որ ինչպէս ալ այն ըլլայ» (29 Մարտ 1916, Թ. 256): Երբ «Գերմ. Արեւելեան Առաքելութեան» նպատակաւոր ձեռնարկի մը ծրագրին մասին կը բանակցէր Մետերնիչ, «Գրան պատճառներով քննարկելով իմ թուրք կառավարութիւնը Հայոց համար նպատակաւոր որեւէ յետաքրքիրներ չեն կրնար ըսել, որովհետեւ անոնք Հայերն արտասահմանի վրայ իրենց յուսոյն մէջ պիտի ամրապնդուին: Այս պատճառաբանութիւնը բոլորովին կը նոյնանայ այն պատասխանին հետ՝ զոր ձեմալ փաշայ տուած էր Գամակոսի Լոյտվեդ հիւպատին» եւն: Իսկ «Ձեմալի ձեռօք՝ Հայոց համար որոշուած նպատակներու բաշխման մասին հեռագրական հարցման հիւպատոս Լոյտվեդ պատասխանեց այն մտօք թէ այս կերպն առ այժմ՝ յարմար կը համարի միայն այն տեղերն, ուր հիւպատոսարանը ձեմալի ստորին պաշտօնէից վրայ հսկել կրնան: Բայց ասոր համար ալ կենդանական կառավարութեան արտօնութիւն առնուլ պէտք է, եւ յետոյ դրամ տուողներէն ձեմալ փաշայի ճշգրտօրէն յայտնել բաշխման կերպը: Այլուտա յանձնարարելի է նպատակ գործը ծածկել շարունակելով իրարմէն անշուշտ յետոյ՝ ինչպէս ցայժմ է ըլլայ» (28 Ապրիլ 1916, Թ. 261): Մերժուած էր նոյն իսկ Ամերիկայի ուղղակի դիմումը՝ գոնէ Ասորիքի մէջ օգնելու (14 Օգոստ.

1916, Թ. 294): Այս իրերու մասին շատ բազմաթիւ են յիշատակարանք, որոնց մաս մ'առիթմ կ'ըլլայ տեսնելու: Բուն անպատի գարհօրէի տարագրաւորներուն մէջ նպատակաւորաց հատատութեանց (որբանոց, հիւանդանոց եւն) մասին խօսք անգամ չէր կրնար ըլլալ: Այն տեղերը նպատակները միայն գաղտնի եւ վստահելի անձանց ձեռօք կրնային ըլլալ, եւ պիտի տեսնենք որ ասի մասնակցութիւնն արժանի գործ կը համարէին թուրքերը. եւ յամենայն դէպս երբ «Թուրք կառավարութիւնը մտադիր ըլլայ՝ նպատակ այս վերջին աղբիւրն ալ կը կարուի» (Թ. 274, Լէպ., էջ 272). եւ առհասարակ «բոլոր նպատակաւորացները ծածկել չեն կրնար, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը նպատակ յայտնի յետաքրքիրներէն չեն կրնար զրկել» (Թ. 263, Լէպ., էջ 262):

Բայց կ'արժէ տեսնել նաեւ թուրք նպատակաւորաց մը, որով կը պարծէր ձեմալ: Այս մասին կը գրէր Գամակոսի հիւպատոսը. «Ձեմալ փաշայ այս կողմ արտօրուած Հայոց համար նպատակ գործ մը կազմակերպած է, որ իբր 6 շաբաթէ վեր գործի ձեռնարկած է: Կազմակերպութեան գլուխն է Աբլախիկի եւ Հալէպի նախկին վալին՝ Հիւսէին Քեաղիմ պէյ, որ ամենէն իբր ազնիւ նկարագրու ու գործունեայ կը յարգուի: Իրեն օգնական են պաշտօնավարող երկու բարձրաստիճան պաշտօնեայք եւ Գամակոսի վալին փոխանորդը: Յանձնաժողովի այս երեք անձինք ալ լաւ հռչակ ունին: Հիւսէին Քեաղիմ պէյ անցեալ ամսէն ի վեր կը ծամբորդէ ի Հալէպն ու անկէ հարաւ եղած կողմերն, ուր Հայեր կը գտնուին. ի Գերա Հայոց նախ հաց բաշխել տուած է. եւ ոչով փափարան եւ բաղնիք մը հաստատած: Շատ Հայեր մարդուէն ետքը խաւրուած են ասկէ այլեւայլ տեղեր, ուր կրնային գործը գտնել: Իբր 700 պրիներ եւ որբեր Համա խաւրուեցան, ուր մանրանի մը մէջ կ'աշխատին: Յայտ վայր՝ լաւ. բայց կը յաջորդէ թուրք իրականութիւնը. «Նախընթաց օր — կ'ըսէ հիւպատոսը, — ձեմալ փաշայի տուած հացկերոյթի մ'առիթմ տեսնուեցայ Հիւսէին Քեաղիմ պէյի հետ: Յուզեալ ձայնով յայտնեց ինձի թէ Հայոց Յանձնաժողովի նախագահութեան իւր պաշտօնէն կ'ուզէ հրաժարիլ, որովհետեւ չի կրնար այլ եւս գործել: Իւր կարգադրութիւններն ոչ միայն չեն գործադրուել, այլ իշխանութիւնը նոյն իսկ անոնց հակառակ էր գործել: Այն Հայերը՝ զորոնք ինքն բտա ծրագրին Գերապէ Գամակոս կը խաւրէ, այս տեղւոյ քաղաքային իշխանութիւններէ նորէն ետ կը խաւրուին: Կառավարութիւնն իւր արամադրութեան տակ շատ քիչ դրամ կը դնէ, որով չի կրնար Հայոց մեծ կարօտութեան արգիւնագործ կերպով գործան տանիլ: Բոլորովին վճատած է եւ ոչ ինչ քանակութեան չի հասարար ինչ ինչ փառաբանութիւնն իրարմէն համար: Գործադրեալ Հայոց օգնելու: Մինչեւ անգամ կը վախնայ թէ դանոնք յորդեալ ձեռքէն քանակ չեն կրնար կառավարութիւնը: Կը լսէ թէ Հալէպ խաւրուած Հայերը նորէն պիտի արտուն դէպ արեւելք՝ դէպ ի Մոսկով եւ Գերա-Եր. Զոր օգնութեամբ, հաւանօրէն բեւտուիններու ձեռքը գոհ ըլլալու համար: Բնաշնչման այս տես

էն-ի առաւելան-ի-նը նախատինք մըն է Թուրքիոյ համար, եւ խաղաղութենէն ետքը շատ պիտի յիսատ Թուրքիոյ եւ նաեւ զԳերմանիա պիտի տաքնապէ, որովհետեւ աշխարհ ամենայն զանի պիտի ամբաստանէ թէ աւելի արդիւնաւոր կերպով ի նպաստ Հայոց չէ միջամտած... Երբ քանի մ'օրէն ճէմալ փաշայ Հալէպ վերադառնայ՝ անոր հետ պիտի բանակցի, եւ եթէ իրեն աւելի լիազօրութիւն եւ դրամական միջոց տրամադրելի չըլլան՝ պիտի հրաժարի իւր պատուոյ պաշտօնէն: Իւր հաշուոյն համեմատ Հալէպի եւ Հիճազի միջեւ 60.000 Հայեր կը գտնուին, եւն¹ (30 Մայիս 1916, Թ. 275): Իբր տարի մ'ետքն ասոնցմէ միայն իբր 30.000 մնացած էին. սովամահն ու համաճարակն իրենց արդիւնքը տուած էին (23 Մարտ 1917, Թ. 332):

Իսկ թէ ինչ նպատակաւ էին այն թուրք «որբանոց»ները՝ բաւական բլայ Ատանայի հիւպատոսին մէկ տեղեկագիրը. «Թրքական որբանոցի մը վարիչը յայտարարած է քրիստոնէայ (= հայ տարադրեալ) սաներուն թէ կամ պէտք են իսլամութեան դառնալ կամ տնէն ելել երթալ: Աղ-ջիկները տունը թողուցին, նոյնպէս մանչերու մէկ մասը. մնացին միայն 14 մանչ՝ որոնք հաւանօրէն իսլամացուեցան» (21 Դեկտ. 1915, Թ. 217): Եւ ասի տակաւին սկիզբն էր, երբ որբերը կրնային գտնէ փողոցը թափուիլ՝ իսլամացմանէ ազատելու համար: Քիչ մ'ետքը պարզապէս բռնութեամբ «անուանափոխ» կ'ընէին բոլոր այն որբերը, որոնք արդէն բաժնուած չէին թուրք տները. եւ բռնութեամբ պիտի խլուէին նաեւ քրիստոնէական որբանոցներու սաները: Վերջնոյս համար ալ կը բաւէ միակ օրինակ մը՝ Հալէպի մէկ որբանոցին, քանի որ «Հալէպ, ինչպէս կը գրէր հիւպատոսը, այժմ կենդրոն եղած է Հայոց նպաստելու գործին, որ կը տարածուի նաեւ ի Բաբ, Մէմբիճ, Դէր-էս-Ջօր, Դամասկոս եւ ուրիշ տեղեր»: Արդ այս տեղ «ստեղծուած էր հայ-բողոքական կողմանէ որբանոց մը, որուն գերմ. պաշտպանութիւն մը «պաշտօնապէս չէր կրնար շնորհուիլ, բայց իրականապէս» գերմանացւոյ մը տան մէջ զետեղելով, որով «նոստրիանութիւնն այս տունը հանգիստ թողուցած է» ցայն վայր: «Այս տեղւոյ երկրորդ որբանոց մը, որ քան քրէս ապարդիւն էր միջնորդութեան հետեւութեամբ հրամանաւ ճէմալ փաշայի յանձնուեցաւ գերմանացի քեռ Բէաթրիքս Ռոհների (Beatrice

Rohner) վարչութեան, մինչդեռ ցայս վայր թուրքական վարչութեան տակ էր, այժմ ունի 376 որբեր: Կառավարութիւնը միտք ունի՝ Բուլբորբէրը Հալէպէ Կ. Պոլսէ փոխադրել. բայց գործադրութիւնը ձեռնուան պատճառաւ «յետաճգած է գարնան» (29 Յունուար 1916, Թ. 233): Արդ թէ ինչու այս որբանոցը յանձնուած էր նոյն քեռ՝ կը բացատրէ նոյնը պարզ խօսքով մը՝ «շատ անխնամ էր»: Բաց աստի իւր խնդրանաց աւելի հարաւ երթալու տարագրելոյ օգնութեան՝ «ժխտական պատասխան տուած էր ճէմալ փաշայ» (— այս միեւնոյն արգելքը միւս քոյրերու մասին ալ յաճախ կը լսուի՝ —): Բաց ի այս «ինձի յանձնուած 350 տղոցմէ»՝ երբ բժաւոր ժանտախտէ մեռած էր Պատուելի Իսկիճեան որուն կը նպաստէր ամերիկեան հիւպատոսը, առած էր անոր վարած որբանոցին ալ հոգը՝ «զոր բացած էր կառավարութեան արտօնութեամբ»: Ի Հալէպ խնամուած 1250 որբերէն՝ 400ը Ահմադ Զիրաճեան քարոզչի խնամոց ներքեւ էին, 25՝ը հայ եկեղեցւոյ մէջ, իսկ

1 Այս մասին աւելի մանրամասն դրած է նոյն քոյրը՝ 29 Դեկտ. 1915 թուականաւ տեղեկագիր մը մէջ. «Հինգ-շաբթի Դեկտ. 12 Պոլսաւ եւ ես Մարաշէ ելանք: Սարըլարի վրայէ Էնդիլիլի գաղիքը եւ անկէ մինչեւ Իսլահիէ, ուր երկաթուղւոյ հասանք: Ճէմալ փաշայէ արտօնութիւն խնդրեցինք՝ Հալէպի շրջակայքը ճամբորդելու, շէշուելով մեր գործոյն կարեւորութիւնը՝ մասնաւոր առաջադրեցինք տեսակետով: Ճէմալ շատ անգիւ վարուեցաւ, բայց յայտարարեց որ արտօնութիւն չէր ընել: Եւ ասոր փոխարէն առաջարկեց՝ հոս Հալէպ օգնելու, երկրորդ անգամ առանձին խօսեցայ իրեն հետ, որովհետեւ քոյր Պոլսաւ Հարունիէ ու Մարաշ գարձած էր: Խնդրեց՝ քաղաքին մէջ հայ որբանոցն ստանձնել. որ շատ անխնամ է եւ անհրաժեշտ հսկողութեան պէտք ունի: Իմ հարցմանս՝ տղոց ապրուստի մասին՝ ըսաւ թէ իրենք (թուրքերը) ամէն րան յանձն կ'առնեն եւ այս տեղւոյ վաղիկն հրաման պիտի տայ՝ ամէն հարկաւորը հոգալ...: Այն տունն, ուր տղաք — 311 թուով — պատասպարուած են, քաղաքին խորքը կը գտնուի եւ գաղղիական վանքի մը կը վերաբերէր: Պատերազմ ծագելուն՝ (գաղղիացի) քոյրերն արտաքսուեցան եւ շէշը բռնագրաւուեցաւ: Յետոյ ամիսներով հոն զինուորները բնակած են. վերջէն՝ ասկէ անցնող բուրգիւղէն արամադրելի եղաւ. հոն հազարներ իսլամ եւ քրիստոնէական հիւանդանոցներ, կամ նաեւ առողջարան: Մանր քաղաքէն յետեւէն Բուլբորբէրէն Կ. Պոլսաւ կենդանի եղածներն ալ թշուառակցի վիճակի մէջ են: Ամբողջ տունը վարակուած է, աղետոսած, ինքնաբերական: Ի զար ուրիշ տուն մը փնտռեցինք. բոլոր մեծ շէշերը իբր հիւանդանոց եւ դպրոց կը գործածուէին: Պաղատաւ երկաթուղւոյ շինութեան ընկերութեան բժիշկը Dr. Leydved առաջարկեց՝ տղաք Եփրատի վրայ եղող ճէրարլու (ասկէ երկաթուղւոյ 3 ժամ հեռաւ) անկիւն եւ ընկերութեան գատարկ մնացած փայտակերաններու (Barack) մէջ զետեղել. բայց կը լսէր թէ քեռաւ Ժանտախտէ հոն աւելի զայրացած է քան հոս: Եթէ տղաք պիտի ազատուէ պէտք ենք անմիջապէս գործի սկսել. 1-2 շաբթեան Պոլսայի կը սպասեմ 1-2 աղջիկներով. այս միջոցին պաշտօնէից հարկաւոր նորոգութիւնքն ընել կուտամ, եւ հոն կը կարգաւորեմ՝ ամէնէն անհրաժեշտ կերպով: — Ասկէ հարաւարեւելք Բաթ այժմ կենդանի եղած է նոր արտօնելոց. հոն օրօման հազարներ իւր քեռէն անօթութեան եւ համաճարակէ: Ամբողջ օրը իւր քեռէն: Այնքանապէս վերջին Հայերն ալ արտօնուեցան. կը վախճամ թէ անկէ ետքը խեղճ Մարաշի նորէն կարգը կու գայ» (Մարտի, անգ, էջ 34):

1 Աւելորդ չէ յիշել այս քեռիցի պէտի գաղափարը թէ «Իրիշ ելք մը չի գտնիր բայց եթէ Գերմանիա ազդէ որ ամէն Հայերն ուրիշ որեւէ երկիր մը — կը կարծէ Հարաւային Ամերիկա — փոխադրուին շուտով: Այսպէս ամէնէն լաւ օգնուած կ'ըլլայ Թուրքիոյ եւ Հայերուն»: Այսպիսի գաղափար մը կը յիշուի այլուր ալ: Իսկ հիւպատոսը մասնաւոր իրենք «Կ. Պոլսոյ Կոմիտէի ազգեցիկ անդամներուն հակահայ արամադրութիւնը, որուն դէմ նաեւ ճէմալ փաշայ ըստ երեւութի չի կրնար գլուխ ելնել» (անգ. Վէպս, էջ 273): Վերջին կէտս միայն «ըստ երեւութի» է. իրականին ամենազօր էր ճէմալ՝ եթէ իրօք ուզէր, ինչպէս քիչ մ'ետքը կը տեսնուի: Հիւպատոսը Հելլենտափան Նպաստի ընկերութեան գրամներն թէմէ առաքուին, իւր ձեռքը պիտի յանձնէր քեռիցի պէտի: «Օրուն վրայ լիովին փտահոսութիւն ունի» եւն:

իւր վարչութեան տակ որբերու թիւը կը հասնէր 6000-ի, յետոյ աւելի ալ (համա. 12 Ապրիլ 1916, թ. 263. — 17 Յունիս 1916, թ. 274 եւն): Այս ամէնը կը հոգացուէր նպաստներով. բայց թուրքերն իրենցը կը համարէին մանաւանդ վերջինը, թէեւ գոյցն հոգացողութիւն կ'ընէին: «Խօլզեան անդ կառավարութիւնը կը հոգար հարկաւոր պարէնը, բայց շատ քիչ էր հաշուէր, իբր 5 շաբաթէ վեր դեռ հաց կ'ընդունինը, բայց այս ալ սպառելու վրայ է» եւն (Ապր. 1916, էջ 260): Ասոր փոխարէն թուրքաց եւանդը մեծ էր՝ ինչպէս նաեւ այս կողմանց առ հասարակ տարագրելուքն բռնի իտլամացնելու, նոյնպէս որբերը նոյն նպատակաւ խելու (մեծերը՝ սպաննելու եւ աղջիկները հարկմանը խոթելու): Հաստ բազմաթիւ եւն ճշդիւ այս որբանոցի մասին յիշատակարարն, զիմուսներ հիւպատոսին ու դեսպանին, խոստումներ՝ որոնք շատ շատ յապաղում մը միայն կը նշանակէին, մինչեւ որ որբանոցը վերջնականապէս փակուէր եւ որբերը յափշտակուէին՝ նոյն ճէմալի հրամանաւ ալ, թէեւ նաեւ Բերլինի արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ հետաքրքրուած էին այս խնդրով, եւ կ'ուզէին գոնէ գիտնալ «թէ ինչ ծրագրուած է այս տղոց մասին», եւ դեսպանին կը յանձնուէր՝ «եթէ կարելի է, նոր լէզիբին նպաստաւոր տրամադրութիւնքն գործածել ի նպատակ այս տղոց» (կը գրէ ֆոն Հաուսմ 1 Մարտ 1917, թ. 320):

1 Նման զիմուսներ եղած էին կանխաւ նաեւ Բերլինէ. Ռեյսլէրի մէկ հետազոտողը թէ «մտերմորեն» լրաց է հայ որբերուն — «որոնք հոս 1000 են, որոնց 400ը Բոյր Ռոսնէրի վարչութեան տակ» — Կ. Պոլիս պիտի փոխադարձին, Մետերնիխ խառնէր Բերլին (23-28 Փետր. 1916, թ. 241): Յիմուսներ հրահանգ կու տար «միշտմեկ որբերուն համար» (5 Մարտ 1916, թ. 247): Ծրագիրը թէեւ առ ժամն յետաձգուած էր (10 Մարտ, թ. 248) բայց չէր մոռցուած. — «1400 որբեր մասամբ պիտի առնու տեղւոյս երկրասարդ-թուրք կոմիտէն, մասամբ Ղանիա, Էսկիշէֆի եւ Կ. Պ. պիտի խառնուին, իսկ վալին կ'առաջարկէր որ Ռոսնէր պահէ 100 կամ գոնէ 50 որբ, «որոնց հետ հասանորէն Ղանիա պէտք է երթալ» (12 Մայիս 1916, թ. 265): «Այս տեղւոյ կառավարութիւնը կազմած է յատուկ յանձնաժողով մը այս որբանոցներու համար, որ գանդը թրքական վարչութեան տակ առնուր պիտի գործադրէ» եւն (29 Օգոստ. 1916, թ. 277): Այս յանձնաժողովի անդամ մը «այժմ նաեւ պաշտօնապէս յայտարարած է թէ որբերը պիտի փոխադրուին Ղանիայի նոր մեծ աղբային (= թուրք) որբանոց մը. հոն բնակաւայեւ թրքական անուանէր պէտք ընդունին է- իբր Բոյր-է (այսինքն՝ Ժաֆաթալ) պիտի կրթուին» (5 Սեպտ. 1916, թ. 298): Գործադրութիւնը կը սկսէր անով որ Կի Հալէպ կառավարութիւնը ամօքս 13ին ճէմալ փաշայի հրամանաւ Բոյր Բեւթըրքս Ռոսնէրի վարած որբանոցէն 70 մանչեր առաւ, զանոնք ի Լիբանան կառավարական որբանոց մը տանելու համար, ուր Արեւելեան Առաքելայե Գիտութիւն Ժաֆաթալիանց տղոց հետ փոխի պիտի կրթուին: Անգլագոյն նման բաշխումներ կառավարական որբանոցներու մէջ՝ մտադրուած են: Հայերն այս կերպով իբր հայրենասէր օսմանցիներ, եւ՝ ինչպէս յայտնի կամ լռելեացն կ'ենթադրուի՝ մահաւորականներ պիտի կրթուին: Գիտաւոր է՝ յայտնի է Ներկայի փորձին մասին անշուշտ սկիզբական ըլլալու ենք» եւն (14 Փետր. 1917, թ. 315): Ռոսնէրի մէկ հետազոտող մը պիտի Բերլին զիմուս՝ ըրած էր Շոխարդա

Նոր վէզիրը սակայն թալաւաթն էր, որ վճռած էր քանիցս (ինչպէս պիտի տեսնենք իւր գրաւոր հրամանագիրքն ալ) թէ պահելու է միայն այն որբերը՝ որ իրենց ծնողքը չեն յիշեր. միւս ամէնք՝ «խաւրեցէք կարաւաններու հետ» զէպ ի անապատ ու մահ («Նպիմ» էջ 61 եւն): Արդ այս որբանոցի վերջին բախտին մասին ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ Հալէպի հիւպատոսը. «Բոյր Ռոսնէրի միանուագ հաւաքած տղոց բարձրագոյն թիւը հասած էր իբր 850-ի, հետզհետէ հաւաքուած ու այլուր գրուած տղոց թիւը շատ մեծ էր: «Երբ այս բազմութենէն իւր ձեռքէն առնու-էյան (կառավարութենէ) քիչ մը մեծ տարիքով մանչերը» ուղիներ է- ունէր շինելու գործընդունելու համար, որոշ թուով այնպիսի տղաք ալ ետ տուաւ այն (հայ) կանանց՝ որոնք նախ 4.000 էին, այժմ 10.000 անձ են, եւ որոնք թուրք հայթայթանաց վարչութենէ (Etappe) կ'աշխատեցնուին գործատներու մէջ հիւսելու եւ մանչելու, եւ որոնք «ցորեկ բնականապէս չկարենայով խնամել տղաք» նախ նոյն Բոյրն ընդունած էր: «Աղջիկներու թիւն արդէն յառաջունէ ըստ կարելոյն սահմանափակ ըրած էր, որպէս զի չըլլայ թէ մահաւորական որբանոցներն իբր հաւաքարաններ նկատեն, ուսկից կարենան ըստ իրենց փաշայից ուղիներ առնու-էյան իրենց փաշայի ուղիներ» («Իրենց տան անտեսութեան նպատակաւ»): Փետրուարին տղոց թիւն էր 660, որոնց վրայ աւելցնելու է պաշտօնէից բնանիւքները՝ իբր 100 անձ: Փետր. 13ին (1917) առաջին 70 տղաք Լիբանան խաւրեցան»՝ կառավարութեան ձեռքը: «Ասոր վրայ փախած էին 370 տղաք», որոնք «անշուշտ մեծաւ մասամբ ապաստանարան մը գտած ըլլալու են ցորեկ գործատները աշխատող (հայ) կանանց քով» 60 հիւանդ եւ շատ

(28 Փետր. 1917, թ. 319) եւ ասոր վրայ եկած էր Բերլինէ ֆոն Հաուսմի այն հետազոտող՝ զոր յիշեցնէր (1 Մարտ 1917, թ. 320): Բայց Բիւհլման դեսպանը կը պատասխանէր թէ «թուրք կառավարութիւնն արդէն 1915 Գեկեմիքի յայտնած էր Բոյր Ռոսնէրի թէ որբերը միայն առաջամայ իրեն կը յանձնուին. ասորը այժմ Ներքին գործոց նախարարն հրամանաւ պիտի բաշխուին (այլեւայլ տեղեր): Փետրուարի կիսուն 70 որբեր Լիբանան խաւրեցան են. ամառս 5ին 400 որբ երկաթուղով ճամբայ պիտի հանուին Փոքր Ասիոյ պլանաւ տեղեր, իբր 350 որբ ապաւեն գտած են հետաւոր ազգականներու քով» (7 Մարտ 1917, թ. 322): Գեսպանառու ըստ երևութիւն անգլագոյն զիմուս մ'ապագիւն կը գտնէր: — Որբանոցներու լուծուելէն եւ փոխուելէն ետքը Ամերիկեան եւ Գերմ. Հիւպատոսները նոյն Բեւթըրքս յանձնէին «Կարօտեցող նպատակ գործը ի Հալէպ նոր կառավարական» եւ «նոյնը կը խնդրէին նաեւ թուրք իշխանութիւնք» Կի Հալէպ, կ'ըսէ հիւպատոսը, վերջնոցս ծառայութ ըլլալու չէ թէ 20.000 կարօտեալ կան խնամուելը: «Այս կազմակերպուելու սկսող ձեռնարկը տարածուելու է նաեւ 1200 անխնամ մնացած տղոց վրայ: Այս նպատակ եղած նպատակներու մէջ «Գերմանահայ լիկերութեան անունն անձանթ մնալու է, այս պէտք ոչ «վատեց կը ծագի, նպատակ ամբողջ գործն անկարելի ընելու» (15 Մարտ 1917, թ. 326): — Այս նպատակամտոյցներու մանաւանդ վիճակագրականաց վրայ առիթ կ'ըլլայ խոսելու: — «Բացի այս 1200 անխնամ տղոցմէ՝ կան տակաւին 450 որբեր Հայ եկեղեցւոյ մէջ հայ հոգացողութեամբ եւ 400 ալ վերոյիշեալ՝ նորէն լեցուած հայ որբանոցին մէջ» (թ. 327):

փոքր տղաք Բոլոր հայ հիւանդանոց մը դրաւ: Երբ կառավարութիւնը դեռ 400 տղայ կը պահանջէր, մնացած էին միայն 280, որոնցմէ 30 հատը՝ աղջիկ: Անոր համար կառավարութիւնը յիշեալ հայ հիւանդանոցէն առաւ 70 տղայ, որուն վրայ այն տեղ խնամուող տղոց մեծագոյն մասն ալ փախաւ ցրուեցաւ, եւ 70 տղայ ալ փողոցէն ժողովեց: Այս 400 տղայք հագուեցընել տուաւ Քրոջ՝ նպաստի գրամներով, եւ զամէնքը ամառն 5ին (Մարտ 1917) երկաթուղով ճամբայ հանեց: Տղաք իբր թէ՛ «պիտի բաշխուէին կառավարութեան որբանոցներն ի Ղոնիա, Նիկոմեդիա, Պալքէսի եւ Ատաբաղար: Բայց թէ՛ իրականին՝ ինչ պիտի ըլլային, անի արդէն գրած էր հիւպատոսին փոխանորդը Հովման — ցորչափ կ'ապրեցուէին՝ իսլամացում եւ հարեմ¹: Չենք կրնար փակել այս տակաւին երկար շարունակուող տեղեկագիրն առանց յիշելու նաեւ սա հետաքրքրական տեղեկութիւնն ալ: «Քրոջ հարցման թէ ինչու կառավարութիւնը ճիշդ իւր տներէն նախ առած է տղաքը խաւրելու, վալին պատասխանած է նշանակալից եւ պարզամիտ խօսքով: «Չեր տղաքն ամէնէն աւելի սնուցուած են եւ ամէնէն աւելի մաքուր հագուած են. եթէ ինքն ուրիշ անխումբ մնացած տղաք խաւրէ՛ կառավարութիւնը պիտի հարցընէ թէ ի՞նչ ըլլա՞նք է իրեն խաւրած նշանակալիցը (16 Մարտ 1917, թ. 327): Այս ամէնը մեկնութեան պէտք չունի:

Որբանոցիս վերաբերեալ յիշատակարանաց մէջ կայ հատ մը՝ շատ կարեւոր, փնտռեցոյց մը՝ զոր պատրաստած է Քոյր Ռահմէր 1916ի Օգոստոսի վիճակին համեմատ: Այդ ժամանակ հոն կային որբեր ամէն տարագրեալ ու կոտորեալ գաւառներէ, որոնց բեկորք մինչեւ հարաւակողմանքս հասած էին: Այս ատեն պատուարուած էին 720 որբեր, որոնցմէ հետեւեալ նահանգներէն կային՝ 142 որբ Սեբաստայէ, 50՝ Կարնէ, 189՝ Հալէպէ, 162՝ Ատանայէ, 21՝ Անիլիւրիայէ, 34՝ Խարբերդէ, 11՝ Ղոնիայէ, 22՝ Բուսայէ, 30՝ Տիարպէքիւրէ, եւ քանի մը հօգի ուրիշ տեղերէ, այսինքն՝ Կ. Պ. 3 որբ, Մեղերէ՝ 9, Արիման՝ 3, Ջալալիա՝ 1, Նիկոմեդիա՝ 2, Եգիպտոս՝ 1, եւ հայրենիքս անշուշտ՝ 40: Ասոնց մէջ բողոքական էին 106, կաթոլի-

կեայ՝ 20, «չարաթական»՝ 1, «դաւանութիւնն անորոշելի»՝ 39, Էջմ. 554: Տղոց ծնողաց վերաբերեալ մանրամասն քննութիւնը զարհուրելի արդեանց կը հասցընէր: Հայրէր «անբնական մահուամբ մեռած» (կոտորուած եւն) էին՝ 321 անձ, «բնական մահուամբ»՝ 129, «կեանքը վտանգի մէջ» (տարագիր, բանտարգել եւն)՝ 170, «զինուորական ծառայութեամբ տղոցմէ բաժնուած»՝ 107, «տարագրութեամբ տղոց համար կորսուած»՝ 394: — Մայրէր, «անբնական մահով մեռած»՝ 379, բնական մահով՝ 53, կեանքը վտանգի մէջ՝ 91, «տարագրութեամբ տղոց համար կորսուած»՝ 474, «մայրեր» որ տարագրուեցան, երբ այրը զինուորական ծառայութեան մէջ էր»՝ 246: — Արդ որբերէն ծախուի իրորոշ (Բաշ Էն) էին տղոց Բոլորէրէրէր Էն՝ 2616, եւ այս 720 որբէրէրէրէր էին 3336 որբերէրէրէր: ուստի ազգին իրորոշ էր 78.50%, Աերլայպէս 1—6 տարեկան տղաք՝ որոնք երեւէ տեղեկութիւն տալ չէին կրնար էին 126. որբեր հօրէ ու մօրէ՝ 258. ամբողջ ընտանիքէն երկու հատ մնացած՝ 144, մի միակ մնացած՝ 239 (համա. թ. 302, Լէպս., էջ 297—298): Ռատովից դեսպանին այս մասին խորհրդածութիւնքն առիթ կ'ըլլայ տեսնելու: Այս տեղ բաւական է մասնաշնչել այս ահաւոր հաշիւը, որ ինքնին կը ցուցընէ թէ ինչ էր սոսկալի իրականութիւնը, եւ ինքնին մեծագոյն ամբաստանագիր մը թուրք ոտին գէմ՝ ըլլայ էնվէրի եւ Թալաթի, ըլլայ Ճէմալի ոտով գործադրուած:

Այս խնդիրներով քիչ մ'երկար ղեացեցանք անոր համար որ քանի մը՝ թէեւ ի գործնականին անոր՝ նպաստաւոր կէտեր պատուակ եղած են այն ոտագործներուն կերպով մը չբնականք գտնելու, ինչպէս յառաջ՝ նոյնպէս նաեւ այժմ: Ճէմալ՝ որ նոյնպէս կողոպտած միլիոններով ապաստանած էր բարեկամաց քով, դատած է գերմ. մեծ թերթ մը, ուր յօդուածի մը մէջ կը ջանայ ինքզինքը արդարացընել: Այս յօդուածին ընդգիծախօսութիւն մը գրած էր Գերմանահայ Ընկերութեան նախագահը. բայց նոյն թերթը յանձն չէր առած հրատարակել. ուստի լոյս տեսած է նոյն Ընկերութեան Տեղեկատու թերթին մէջ¹: Այս

1 Ewald Stier, „Liman und Djemal“, Է „Deutsch-Armenische Korrespondenz“, herausgegeben von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (Berlin), Nr. 12 (1. Februar 1920), p. 2-5. Ճէմալի գրութիւնը լոյս տեսած էր ի թերթին Frankfurter Zeitung, 5. Oktober 1919: „Zur Frage der Greuel in Armenien“. Ճէմալ «կը պնդէր թէ ինքը երբեք թոյլ տուած չէ Հայոց դէմ անկարգութիւններ եւ խռովութիւններ. եւ կը յիշէ տասն առանձնական դէպքեր. որոնց մէջ մինչեւ անգամ պաշտպանած ըլլայ տարագրեալները. արարգրելոց աշխատանք ու պարէն հայրութայմը ըլլայ՝ որբանոցներ հիմնած, եւ ներած ըլլայ որ եւրոպացիք ալ (որբանոցներ) հիմնեն, պաշտպանած ըլլայ Սոյի կաթոլիկոսն, եւ Վարդգէսի ու Օօհրապի սպանդները կախել տուած»: Ասոնց ինչ արժէք ունենալը տեսանք: Գերմ. օրաթերթը մերժած էր ընդունիլ ընդգիծախօսական այն պատճառաբանութեամբ կամ պատրուակով թէ «գերմ. սպայք ու բոլշիկներ եկած ու վկայած են Ճէմալի անմեղութեան. թերեւս ուրեմն ճշմարտութիւնը հօսալ երկուքին միջեւ է. բայց դէպքին վիճարանական լուսաւ

1 Կը բաւէ դնել Հովմանի խօսքերը բառ առ բառ.

«13 տարեկանէն վեր մանչերը պիտի աքսորուին. 13 տարեկանէն վեր աղջիկները՝ ամուսնացուին (բնականապէս մահամեառականաց հետ): 10է 13 տարեկան տղաք, որովհետեւ իրենց ապրածին (տարագրութեան) ազգեցութեան ներքեւ են, պիտի բաժնուին փոքրներէ եւ ուրոյն զուտ թրքական որբանոցներու մէջ դրուին, ուր արհեստ մը պիտի սորովին: 10 տարեկանէ վար եղած տղաք յատուկ որբանոցներու մէջ պիտի կրթուին: Ասի ըսել է ուրիշ բառերով՝ 13 տարեկանէ վեր մանչերը պիտի օգտնուեն, նոյն տարեքի աղջիկները հարեմները պիտի խօսուին. — շատ գեղեցիկ 12 տարեկան աղջիկ մը նորերս իսկ՝ ազգականաց դէմ բռնութիւններ ընելու սպառնալով՝ յալիպատու եղաւ հիւպատոսարանին բովը գտնուող որբանոցէն, եւ բռնութեամբ ամուսնացուեցաւ հանրաժանութիւն 70 տարեկան փաշայի մը հետ. — քաղաքի օրէրը պիտի խալաւորուին, ցորչափ կարենան թուրքական որբանոցի վարչութեան գիմանալ» (29 Օգոստ. 1916, թ. 297):

տեղ ձեռնարկ գործունեութեան վաւերագրերուն մէջ եղած թեր ու դէմ փաստերը համառօտիւ յիշատակելով այս եղբայրացութեան կու գայ թէ՛ ընդունելով ալ որ «ձեռնարկ Հայոց հանդէպ աւելի քան վարուած է քան եռագլխով թեան միւս անդամները»։ «ասով ձեռնարկ տակաւին ամենեւին չ'որդարանալ»։ «Այն կարգադրութիւնքն, որ իբր թէ ի նպատակ Հայոց եղած էին, ի մերձուտ քննելով ուրիշ կ'երեւան։ Այսպէս՝ հայ որբերու համար կառավարչական սրբանոցները միջոց մըն էին որպէս ծագած Հայերը մահէն առաջ անհետնելու եւ ասով ազնիւ ընդունել ինքնաբերական ընկերութեան Պաշտօնատէր երկաթուղի համար Հայեր գործածելն եղած է զլիսաւորաբար անոր համար որ խելք ու ջանք պահանջող այս աշխատութեանց համար հայ գործաւորներէն զատ ուրիշներ չկային։ Բայց ասոնք երբ իրենց գործն աւարտեցին՝ ահա՛ և ի մահն ինքնաբերական, ձեռնարկ հրամանատարութեան շրջանակին մէջ, առանց արգելելու իւր կողմանէ։ ձեռնարկ անշուշտ Հայոց դէմ այնպէս կոշտ ու վայրագ չէ գործած՝ ինչպէս թուրք պաշտօնէից ամենամեծ մասը։ Բայց ինքն անհատականութիւնն է անոր անհատականութիւնը պաշտօնական։ Եթէ ուզէր՝ բոլորովին ապահովապէս կրնար դադարեցնել ինքն ինքն։ Եթէ միակ վաղի մը՝ Զմիւռնիոյ Ռահմի պէյի՝ յաջողեցաւ իւր շրջանի Հայերն ազատել այս — ինչպէս ամէն թուրք պէտք է որ դիտարար — բնաջնջող միջոցէն, Գ զօրաբանակի ամենագոր

բանութեան համար (թերթը) տեղ չունի»։ Զտիւ իրաւամբ կը պնդէ թէ ձեռնարկ դէմ եղած ատաղձը գերմ. դուշմանական աղբիւրներէ է՝ գերմ. հիւպատոսաց տեղեկագրութիւններէ։ Եւ ասի «անկարելի է որ գերմ. սպայք եւ բժիշկներ այն տեղեկագրուած իրողութեանց դէմ հակասեն կամ հակառակ կարենան»։

1. „Secret of the Bosphorus“, by Ambassador Henry Morgenthau, CP. 1913-1916. London 1919. (Զտիւ կը յիշէ նաեւ Emil Daniloff յօդուածը ի „Preussische Jahrbücher“ 1919, Oktober)։ Գիտախառնարկ թերթերու ծանուցումներէ միայն ծանօթ են ցայժմ մեղծ թարգմանութիւնը՝ «Գիտախառնարկ թերթերու հայկական խմբագրութեան Գաղտնիքները», անգլիական քննադէմ թերթի «Եւրոպ. Եւրոպ. Կ. Պ. 1919. — «Գիտախառնարկ թերթի մի օրուամեջները», թերթի Մ. Զմիւռնիոյ, Կ. Պ. 1919. — Մ. Զմիւռնիոյ թերթում Եւրոպ. հիւպատոսական հարցը։ Ե. Մանստէրի Գրեյք Եւրոպ. Մանստէրի, Կ. Պ. 1919. (A. Mandelstam, Le Sort de l'Empire Ottoman. Paris 1917, p. 631). — «Մարտիկ երկրին մէջ. Նահապետի Հայաստան», հեղ. Զմիւռնի Գրեյք, Նահապետ՝ Բուլ Տէրմէլ, Կ. Պ. 1919. (Henry Barby, Au pays de l'Épouvante, l'Arménie martyre. Paris 1917, p. 258). — «Տ. Լեփեմանի, Գաղտնի Տեղեկագիր Հայաստանի վարդապետի», Կ. Պ. 1919 (Կենթարկեր թէ ըլլայ) Lepsius, Bericht etc., Հիմն. վերջ § 1)։ — Մորլընթաուի ուրիշ գրուածներէն շատ տարածուած է փոքրիկ գրութիւնը՝ The Tragedy of Armenia, by Henry Morgenthau, London 1918, p. 16 (նախ ի „Red Cross Magazin“, 1918 March) նոյնը՝ ԳԼ. Les Traits les plus horribles de l'histoire, par Henry Morgenthau, Paris 1918, p. 16. — Ամերիկեան Գիտախառնարկի պաշտօնեայ էր նաեւ Lewis Einstein, Inside Constantinople, during the Dardanelles Expedition. New York 1919 (Հիմն. „The New Armenia“, 1919, p. 71-74) — թողունք յիշել շատ ուրիշներ։

հրամանատարը ստուգապէս կրնար ի գլուխ ի հանել, եթէ միայն «դուք ըլլալ»։ Ով որ կարողացած է է այն նկարագրականը՝ զոր իւր մասին կը գծէ ամերիկեան դեսպանը Մորլընթաու իւր նորբեր հրամարտուած Յուշադրոց մէջ, չի կրնար տարաւորուել թէ ձեռնարկ — այս — դուք — ինքն — անհատականութիւնը։ Բայց չէ բրած. որովհետեւ ինքն ալ, հին թուրք մը՝ լեւիւն Էմմաթի էր — այն միջոցին մահն։ Ուստի այն արիւնը, որ թափուեցաւ, պիտի չկարենայ լուալ իւր ձեռքերէն։ Իսկ թէ ձեռնարկ սրշտի հակառակած է Հայոց համար նպատակ մարդասիրական ձեռնարկութեանց, կը ցուցնէ այժմ կրկին այն հետաքրքրաշարժ ու սրտառուչ տեղեկագրութիւնը՝ զոր գրած է Քյոյր Բէաթրիքս Ռոհնէր, որ երեք ամիսով տարի Հայկական իւր որբանոցէն բրած է մեծագոյն մասն այն ամէնուն՝ որ մեռնողները փրկելու համար կարելի էր ընել։ — ձեռնարկ շրջանի համար ի վերջոյ բաւական է այն նկարագրութիւնը, զոր պիտի տեսնենք Մարաշի տարագրութեան մասին՝ յաջորդ հատածին սկիզբն իսկ։

§ 12. Մարաշի «Սանճագը»։ — Այս իբր թէ բացառութիւնն ալ օգուտ մը չունէր հիւսիսային եւ յատկապէս «արեւելեան» նահանգներու համար, ուր որեւէ խտրութիւն եղած չէր տարագրութեանց ու կոտորածներու ատեն (Հիմն. § 8 սկիզբը, եւ այլուր)։ Բայց նոյնը կը յիշուի նաեւ Մարաշի տարագրութեան ատեն։ Վերջինս փաստաթղթերու մէջ շատ համառօտ յիշուած է, գրեթէ ամբողջ մը՝ Հայկական հիւպատոսին թէ «Մարաշի Հայոց փոխադրումը սկսած է», եւ կը խնդրէ գետնանէն պաշտպանութիւն գերմ. հաստատութեան համար (16 Օգոստ. 1915, թ. 141)։ Հոհեմուհէ դեսպանը կը ծանուցանէր անմիջապէս թէ թուրք կառավարութիւնը խոտաւած էր հանգիստ թողուլ Մարաշի «գերմ. հաստատութիւնը», հիւանդանոցն ու դեղարանը եւ դպրոցները, նաեւ թէ օգնական պաշտօնեայք եւ դպրոցական տղաք մնան (17 Օգոստ., թ. 142)։ Վերջին խօսքերուս իմաստն է հարկէ հայ պաշտօնէից եւ հայ սաներու մասին է, կէտ մը՝ որ միշտ չմնաց այնպէս ու չպահուե-

1. Հիմն. Տեղեկ թղթակցի գրածը «Զմիւռնիոյ վաղի Ռահմի պէյ եւ Երբիւնուպոլիոյն» Հաճի Եսիւ պէյ՝ յայտարարած են թէ չեն ու գեր Հայերն արտօրել Ներքին Գործոց նախարարին քով կոշտելով տեղեկատուութեան, իրենց որոշման վրայ մնացին երկուքն ալ։ Նաեւ նշան մը կոմիտէի մէջ անհամաձայնութեան, թալաթ ծայրայեղ է. իւր ուզածը ցայժմ կ'ըլլար։ Ռահմի աւելի ուսած է քան թալաթ, աւելի աշխարհք տեսած է, գործնական բայց նաեւ մարդասէր նկարագիր մը, որուն պայծառ դատաւարանը քաղաքական այլեւայլ խնդրոց մասին, երբ երեսփոխան էր, յաճախ հարցուցած էր։ Մեծ կողմնակցութիւն ունի կոմիտէի մէջ, (թ. 176, 1 էպոս., էջ 156)։ Զատ ու թուրքերը տարագրել ձեռնարկեցին նաեւ Զմիւռնիոյ, բայց խափանուեցաւ Լիւման Սանդերս զօրավարի ազգու միջամտութեամբ (13-25 Նոյ. 1916, թ. 306-308)։ Իսկ թուրքիոյ եւրոպական բաժնէն Հայերը հեռացան յետոյ «Նշառուղի փոխադրուած են, եւ միայն զոյգն մնացորդներ մնացած», կը գրէ Մեաթերնի (27 Գեկտ. 1915, թ. 219)։

2. Ի թերթին „Evangelisches Missionsmagazin“, Basel 1919, Dezember, p. 330-344.

ցաւ յաճախ, ինչպէս փառաւթղթերս քանիցս կը կրկնեն¹:

Այս կարճ պաշտօնականքն ի հարկէ չեն կրնար ցուցնել իրերու իսկութիւնը, եւ նոյնը կ'արժէ շարք մ'ուրիշ նման վաւերագրերու մասին,

1 Թէ որչափ դժուարութեամբ կարելի էր զատնար ազատ պահել, ցորչափ ի վերջոյ մնացին, կը ցուցնեն բայց ի փաստաթղթերէս նսեւ գերմ. հաստատութեանց վարիչներու գրութիւնները: Այսպէս շարունակի որբանոցին վարիչը v. Dobbeler կը գրէ 1 Օգոստ. 1915 թուականաւ Մամուրէէ. «Գարձեալ Մաման էի, վաղի տեսնելու. որովհետեւ կառավարութիւնը բոլոր տղաքը, պաշտօնեայքն եւ ուսուցիչները հեռացնելէ կ'ուզէր: Եթէ միշտ ամեն միջոցներ բանեցուցած չլըջայինք՝ արդէն շատոնց մեր տունը գատարկ կ'ըլլար: — Գերմանիոյ մէջ տակաւին միշտ թուրք տեղեկութիւններէն մարդուած՝ կը կարծեն թէ թուրքերէն օտեւ բան մը կրնայ սպասուիլ: Բայց ասոնք յիշականութեան բոլորովին անկարող, մեծամտութեամբ ուռած ազգային են, որ ի վերջոյ հոն պիտի հասցնեն որ իրենց երկիրն անապատ եւ թերեւս օր մ'ըր աւերակ՝ պիտի մատնուի եւ քաղաքական մեծ պետութեան մը: — Այնպէս կը գրէ Մամանայէ՝ 12 Յուլ. «1917», եւ Հարունիէէ՝ 3 Յունիս 1918 թուականաւ: Հետաքրքրական է Մամանայէ գրուածը, որ կը յարմարի՝ նաեւ եթէ «1915», գրենք թուականը, եւ արդէն երեք գրութեանցս առջինն է: Հոս կ'ըսուի. «Քանի մ'օրէ վեր Մաման եմ: Հոս գտնուելուս նպատակն է վերադարձի վարչութեան բողոքել այն բանի դէմ, որ իմ ուսուցիչներս եւ բոլոր միւս մարդիկ պիտի տարագրուին: Առաջին մէջ 13.000-15.000 հոգի այս կարգադրութեան ենթարկուած են (համա. թ. 157, 170 եւն): Երբ այժմ Հարունիէ վերադառնամ, հոն այլ եւս հայ չկայ: Մարտի 25-էն առիւտ գէ-դէ-ն ալ գատարկ են: Գիւղացիք հաշտու-նա-ն են. իրենք՝ որ իրենց արտերը միւս թափառութեամբ ցանած էին՝ ստիպուած էին ամեն բան թողուլ: Պարտեզները խնամուած էին եւ ծառերը հասուն պտուղ ունէին, բայց ոչ իրենց համար: Իրենց կաշկարասին ու անասունները ստիպուած էին ոչինչ դնուլ առ: որովհետեւ միայն ամենէն անհրաժեշտը ներեալ էր հեռերէն ասնուլ: Խեղճ մարդիկ, եւ ասոնց մէջ շատերը՝ յղի կանայք էն, որքա՛նք հաշտու-նա-ն, հեռուէն, նոյն ի-նչ խոյրէ եւ խոյրէ: Ճամբու համար չէին կրնար մինչեւ անգամ յարմար զգեստ, մանաւանդ հողաթափ հոգալ: Տղոց մեծագոյն մասը բոկոտն կ'ընթաց տար ու քարոտ ծամբաներէն եւ քիչ մ'ետքը փոքրիկ ոտքերն սլոյսած ու վիրաւորուած պիտի ըլլան: . . . Այս տեղ գործարարուած կերպը բարբարոսական է եւ հայ ազգին աստուծոյ դման հաւատարմ: Գիւղացիին ընդարձակ գրուած մ'ուզեցի խնդրելով որ խոստովանուի մեղքացնելու օգնէ: Եւ ոչ կարելի է հաշուել թէ ինչ արժեքները քաղաքներու մէջ կը փճացուին. եւ շատ նաեւ օտար՝ գործարարները դադրել պիտի ստիպուին, որովհետեւ կը պակսին գործող ուժերը, որոնց տեղ ուրիշ կողմէ չի կրնար լեցուիլ: Այդ բաներէն բաժնուած կամ հանելու մասին չի կրնար մտածուիլ: Ըմեն բան կը մնայ այնպէս, անցնելու համար անոնց ձեռքը՝ օրոնք չեն աշխատած: Թուրքերն այս անգամ շատ անելի կը հարստանան քան նախընթաց ժամանակի որեւէ կտորածի տան: Ետեւորածներն անկան իրենց ձեռքը կ'ընեն: — Կը յայտարարէ թէ մեր տղաք կրնամ պահել այն ճակատագրէն՝ դէպ ի ծանոթ ու անապահով ապագայ խորտակուելու: Այժմ լիովին որք եղած են. որովհետեւ մինչեւ այժմ գոնէ անասնական ազգականներ ունէին. բայց այժմ ամենայն ինչ կորսուած է իրենց համար, եւ այն աներն՝ ուր ծնած են, այժմ թուրքերու ձեռքն են, ինչպէս որեւէ ուրիշ կողմած՝ պարտեզ ու արոյ, եւն («Մամուրէ», էջ 27—28):

ինչպէս առիթ պիտի ունենանք թէ՛ հոս եւ թէ՛ այլուր տեսնելու: Արդ համեմատենք այն ընդարձակ տեղեկագրութիւնը, զոր գրած է վերոյիշեալ Քոյր Բէաթրիքս Ռոհնէր՝ 1915 Սեպտ. 9 թուականաւ: Ասի վաւերագրերէս չէ, եւ մէջը կան կէտեր՝ որ յամենայն դէպս ճիշդ չէին այնպէս լիովին, ինչպէս «լսած» էր՝ «յեղափոխականաց ու դասաւքաց» կամ «յանցաւոր» Զէյթունի մասին: Բայց այս ամէնը նշանակութիւն չունի: Մարաշի, ուր որեւէ պատրուակ ալ չկար, եւ այլ մասանց նկարագրութիւնն ինքնին կը ցուցնէ թէ թուրքաց համար ամէն ինչ լոկ պատրուակ էր: Կը բաւէր միայն իսկ Հալէպի հիւպատոսին տեղեկութիւնը թէ թուրքերը դիտմամբ չենծու հեռագիր կը փորձէին ընել «թէ Հալէպ» մզկիթները գրաւած ըլլան, իրենց նպատակին հասնելու համար (Հալէպ, էջ 41—43): Ահա տեղեկագիրը. «Մեր կողմերը ապրիլէ վեր աքսորելոյ փոխադրութիւնը կը շարունակուէին, նախ յանցաւոր Զէյթունը, յետոյ Ֆուռուզէ անմեղ գիւղերը՝ Արապաշ, Կապան, Գաւաղաճ, Կէօղաղը (Kosjaghlyz), Հիվիկի, Պունտուկ, յետոյ մեծագոյն տեղերը՝ Եսթրուզ, Արպիտան, Կէօքսուն. ի վերջոյ մնացին միայն Ենիիճէ, Կալէ եւ Ֆրնարձագ իրեն գիւղերով: Վերջին գիւղերուս հետ անոնք քիչ մ'աւելի մարդկօրէն վարուեցան որ իրենց տարագրութիւնն երկու կամ երեք շաբաթ յառաջ ծանուցուեցաւ, որպէս զի քիչ մը պատրաստուիլ կարենան: Տեմբէր ամէնէն վերջիններէն էր: Հաճիտեքէ բնակիչները, որոնց մէջ ծաւալած էր եւ ծաղիկաբեր, յանկարծ ծամբայ իւրեւ ստիպուած էին. գրեթէ անձանակ չեղած հիւսիսներէն ելին՝ օր-օր ծամբարդ-նիւնէ ետք Մարաշ հասնի, եւ որովհետեւ քաղաքին վարակմանէ կը վախճուէր, ստիպուած էին դուրս քաղաքին առջեւ արեւելի քովին խճուղի վրայ բռնուիլ, եւ ոչ հանգստի օր մը շնորհուեցան իրենց, երկրորդ օրն անմիջապէս քշուեցան դէպ ի յառաջ: Ֆրնարձագ աքսորելի հրամանն ընդունելէն քիչ մ'ետքը, լեցին թէ Զէյթունի եւ բոլոր կողմանց յեղափոխականք եւ գատակները հոն հաւաքուած են: Գիւղացիք կ'ուզէին նախ կառավարութեան հլու մնալ բայց առաջակց սպառնալիքները վախճուեցին զերեքը, որովհետեւ սպառնացած էին իրենց ազգակիցները գնդակահար ընել, եթէ իրենց կողմը չընեն²: Տերեքէոյի եւ Քիշիփի մարդիկն ալ

1 Մամուրէ, էջ 29—30:

2 Ֆրնարձագի կտորածի մասին հայ ազգիւր մը յիշեցիր վերը (§ 10), ուր այսպիսի կռիւ մը չէր լինուել: Կռիւն անուշադ եղած է. բայց իրերը ճիշդ այսպէս ըլլալու չեն՝ ինչպէս տարածայնած էին թուրքերը, կտորածը չքանդելու համար, այնպէս ինչպէս կարնայ նահանգին կտորածներն արգարացնելու համար՝ ուրիշ պատրուակ չգտնելով՝ կը հաշտուէին թէ Հայք ՄԱՍՏԱՆ ապստամբուած ըլլան (թ. 85, 89—90, տես յետոյ), եւ նմաններ՝ այլուր: Թուրքերն երբեմն թէեւ ոչ միշտ՝ կը խօսին նաեւ Զէյթունի «ապստամբութեան», վրայ, մինչդեռ իրողութիւնն եւ գերմ. փաստաթղթերը լիովին կը ցուեն նոյն իսկ պարզ «յանցաւոր» բնույթը ժողովրդեան, որ Մարաշի Հայտար փաշայ միւս թեւորիփի խոստման վրայ գործակցեցաւ յանձնելու առաջին գասալիքները, բայց խոստումը չպահովեցաւ. եւ ամէն զրկանք լիքները, բայց խոստումը չպահովեցաւ. եւ ամէն զրկանք կրեց: Հայ գիւնու որք նաեւ այս կողման զինաթափութիւնը

եկան, եւ այն ատեն 24 ժամ տեւող կանոնաւոր կռիւ մը տեղի ունեցաւ ասոնց եւ կայսերական զօրաց բազմաթիւ զնդերու (Regiment) միջեւ։ Նոյն իսկ Ատանայի վալին հոն գացած էր։ Օգոստոս 6ին, կիրակի օր մը կէսօրէն ետքը՝ գիւղն ստի-

պատճառ եղաւ որ «Մարաշի Հայ զինուորաց, որոնք՝ ցորչափ Զէյթունի երկ գէշ կը սնուցուէին, կը նեղուէին եւ որոնց հետ գէշ կը վարուէին, — կ'ըսէ գերմ. հրապարտար — մաս մը դատարկ եղաւ,» Այս դատարկներու համաժողովը ժողովուրդը այս կէտը պայծառ կը շեշտէ գերմ. հրապարտարի ալ։ Դատարկներու ղեմ մեծ ոյժ կենդանացուց կառավարութիւնն, բայց չըցաւ գլուխ ելնել անոնց անմատչելի թարաոններու հետ։ Ընդ փոխարէն ամէն բանութիւնը գործուեցան՝ «խաղաղ ժողովուրդը գրգռելու եւ կառավարութեան պատուակ տալու» զանի ջնջելու համար։ Եւ սակայն ժողովուրդը կրեց եւ համակերպեցաւ, գէշերը շատոնց յանձնած՝ հրթիռներ տարագրուեցաւ եւ գնաց Տէր-Զօր։ Մարաշի եւ շրջակայից մասին ըմբոստութեան նոյն իսկ ամբաստանութիւն չէր կոնար ըլլալ, թէեւ ճշնոյմէն անվերջ էին։ Պատերազմի պատճառաւ սոյլ եւն նկատած էր։ Մինչեւ 1915 Մարաշի վերջը բռնադատւած էին 2000 ձիւր եւ ջրիւրներ։ Ապրիլ 5ի պահանջներ 500 էշ։ Քրիստոնէայ ջորեպաններ կը ընդամենութիւն 4 շարքով անընդհատ զինուորական նպատակներու չէի աշխատիլ, առանց վարձի եւ առանց վկայագրի, միշտեւ մահմետականք քանի մ'օր ետքը կ'արձակուէին, Հայք արձակուէին ետքը ալ՝ «ուրիշ տեղ մը նորէն կը բռնուէին» ձրի աշխատութեան, եւն Մարաշ կոտորած յառաջ ընկելու համար սկսած էին ամէն կարգի սուս լուրեր տարածել, այսպէս թէ «Հայ զինուորը մահմետական ընկերաց հացը թունաւորած ըլլան, մահմետական կանայք յայտնի կը սպառնային՝ թէ նորէն կոտորած պիտի ըլլայ... աղքատի մահաբաշտնէս պընջն կենդանական խառնուրդներ հեռախօսի մ'աղէկ թէ Հայքը ղեկիւնը գրաւած են։ Որչափ ալ յեղափոխ եւ ոչ երբեք չը գրաւուի, համայն է այն որդի մահաբաշտնէս ղեկիւնը գրաւած որդի մահաբաշտնէս։ Բարեբախտաբար միւթեարիքը կըցաւ հեռագրին «առաքու մարգելու եւ ծանուցում տուաւ պատերազմական ատենին, որ սակայն բան մը չէ ըրած հեղինակներուն գէմը»։ Մինչ ամէն կողմ խիստ հետախուզութիւն կ'ըլլային, «եւ Հայոց գէշերն առնուեցան, մահմետականք առիթ ունէին վատ ու դժգոյս լայն պլաններով»։ «Մարաշի մօտիկ թերթերի գիւղերիսկիք ըլլալ խառնեցին թէ իմ պէտք որդիներն իրաւունք ալ, իմ խառնեցին ղեկիւնը գրաւած են»։ «Մահմետական միւթեարիքներն կրեց գործը չեն թողարձած։ Մարաշ 31ին շարագրեցին հեռագրի մը կենդանական կառավարութեան ուղղուած թէ Զէյթունի բնակիչք (իբր 10.000 հոգի) պէտք է որ փոխարինուին եւ քաղաքը հիմնադրուի ըլլայ» (— Ի վերջոյ իրօր յաջողեցան՝ տարագրել)։ Ժողովուրդեան եւ նաեւ եկեղ. իշխանութեան յորդորանք նոյն իսկ դատարկներու մեծ մասը — «450 հոգի Մարաշի եւ 125 հոգի Զէյթունի — անձնատուր եղան մինչեւ Մարաշի վերջը եւ մասամբ պատժապարտ գնդերու մէջ աշխատութեանց կը գործածուին, մասամբ պատերազմական ատենի պիտի դատուին։ Այլուստ պատերազմական ատենի հետազոտութիւնը ուղղուած է Մարաշի մէջ նշանաւոր էր քաղաքի մէջ, որոնցմէ շատերը Զէյթունի խնդրոյ հետ յայտնապէս ամենապայքն կապ մ'իսկ չուէին, եւ թէեւ ասոնք ամենն աւելի կը բացառային որ առաջակց վերջ մը տրուի, որպէս զի Մարաշ վերջապէս խաղաղութիւն գտնուի»։ Ապրիլ 5ի մահմետականաց մէջ կարծեաց երկպառակութիւն ծագելով՝ կոտորածի վտանգն անյաճ էր, բայց ոչ մեքենայութիւնն ու խտութիւնը եւ հալածանքը։ Այս ատեն եւ աւելին ալ, զոր շնչեցներ, գործը գերմանացի հրապարտար մըն է՝ Ռեյսլեր (թ. 25, հմա, թ. 27, 34 եւն)։ Ի վերջոյ կ'ըսէ

պուած էր անձնատուր ըլլալ։ Եւ այն ատեն սկսաւ զարհուրելի կոտորած մը։ Ղեկուորներն այլ եւս բռնել կարելի չէր. ամէն կողմէ այրուող գիւղին մէջ յարձակեցան եւ ամէն հանգիստը սպաննեցին. ոչ կնոջ եւ ոչ տղու խնայուեցաւ։ Մահացողները, իբր 50 երիտասարդներ, որ ձերբակալ եղած էին, նոյն իսկ գիւղին մէջ հրացանահար եղան. իբր 40 հոգի Մարաշ բերուեցան ու բանտ դրուեցան. մնացեալ կանայք ու տղայք ղրուեցան քաղաքի։ Հազիւ իրենց ներքինութիւնն ունէին մարմնոյ վրայ, առանց գիւղի ծածկութիւն տապալանու տօթին, եւ առանց հաշիւի։ Մեր նախկին որդ սաներէն միայն աչքին առջեւ յօշտուեցին իւր սիրը, մահացու վերաւորեցին իւր տալը. եւ իւր 5 տղոց հետ գէպի անապատ ղրուեցաւ։ Մեր փոքրիկ Մարիամը, որ իբր 12 տարեկան է, իւր փոքր եղբորկան ձեռքէն բռնած գնաց քաղաքի, երբ իւր մայրը գնդակահար եղած էր եւ հայրը՝ բանտարգել։ Մարաշ բերուած ֆրանսիացիք մասամբ կախուեցան, մասամբ հրացանի բռնուեցան։ Ոչ թէ շարուած ու կանոնաւոր կերպով հրացանահար եղան, այլ իբր կոյտ մը խռնուեցան եւ զինուորք սկսան գնդակահար ընել այնչափ միջեւ որ միակ արիւնազանգ խառնակոյտ մ'եղած էր։ Այս սոսկալի տեսարանէն հրճուող հանդիսատեսաց բազմութիւնն այնուհետեւ անցաւ մեր հիւանդանոցին առջեւ եւ կեցցէ գերմանիա գոչեց։ Ամէն կողմ գերմանիա պատճառաւ կը բերուի, իբր այն թէ գերմանիա երբեք այսպիսի խռնութիւններու հաւանած ըլլալ։ — Բնակչական անմիջապէս խորհած էինք թէ ֆրանսիացի գէպը ճակատագրային պիտի ըլլայ Մարաշի համար ալ։ Ատանայի վալին՝ իբր լեւզը ձեռքէ իւր ղեկի անմիջապէս Մարաշ եկած էր։ Քանի մ'օր ետքը՝ Օգոստ. 13է 14ի գիշերը քրիստոնէից զինուորները կոչուեցան եւ իրենց ծանուցուեցաւ թէ միջեւ յաջորդ օրը կ'օրէն ետքը ծածկ մ'որդ մը որդի ղեկի մ'որդ. ու որ անի ետքը ֆրանսիա երազանաւոր ղեկի ըլլայ։ Քիչ մ'ետքը ուրիշ հրաման մ'եկաւ։ Հայոց մեծագոյն զանգուածը միջեւ Օգոստ. 15ի իրիկունը քաղաքէն ելած պիտի ըլլայ։ Եւ մտածե՛ք՝ 26.000 հոգի։ Գրառուներ չկային. խառնուրդ էր խառնութիւն բնակչութեան, որոնք իրենց բոլոր տարացուածքը ծիծաղական գնով ծախել բռնադատուած էին, միայն որպէս զի քանի զանգ ունենան ճամբան։ Միակ կէսօրեան մը մէջ Մարաշի համեմատաբար բարեկեցիկ քրիստոնէայ ժողովուրդը խառնուրդ մորաքնիներու խառնութեան էր։ Մարաշի մեր միւթեարիքի շատ բարեկեցիկ

Ապրիլի սկիզբը կային «առաջակներ», որ ապաստանած էին «Մարաշի եւ Զէյթունի մէջտեղ Աւա Գայա լեռը, որ՝ ինչպէս այս ամբողջ երկիրը՝ ամէնի կերպով հերձուած եւ անմատչելի է։ Հոս ասոնց ղեմ նորէն պիտի ձեռնարկուէր հալածելու։ Մարաշի մէջ լուր եկաւ թէ գիւղի մէջ բնակիչք էր (Բաւար) ղեկուոր մ'որդեան՝ անոնց վախէն գիւղի խառնուրդ էր առաջակց կողմէ անցած էն։ Երբ լուրը ղեկի վրայ կ'ընայ տարածուիլ (թ. 25, Լեպոս, էջ 43)։ — Այսչափ իսկ կը բացատրէ թէ ֆրանսիացի գնդարկութեան ալ բուն պատճառն ինչ էր։ Բայ ասոնք յաջորդ յիշատակարանք իրերը լիովին կը պարզէին։

անձնանուէր ջանքերով յաջողեցաւ այս չափազանց խիստ հրամանը մեղմել, եւ քաղաքին այլեւայլ թաղերը կրնային հետզհետեւ ծամբայ ելլել: Աւեր- ջապէս հրաման ալ եկաւ որ կռնողիկէսյ, յետոյ նաեւ Բողոքական կաթողիկոս Բաբայ ամէն «Գրի- գորեան» Հայք պէտք են մեկնիլ: Ար զարմանալից այս արտառոց քաղաքականութեան վրայ՝ որ ազգ- մը պատժելու ատենն ալ կրօնական խտրութիւն- ներ կ'ընէ: Մարաշիքը կը փափսան թէ Աստորիա՝ կաթողիկոսիկէից, Գերմանիա՝ բողոքականաց համար կը միջնորդէ: Զիտադ եւ իցե, գիւղերու մէջ մեր աշխատանքն եւ Հայոց մէջ մեր խոստմնալից գործը փճացած է, մինչեւ որ՝ ինչպէս կը յուսանք՝ անա- պատի մէջ աւերակները նորէն շինել կարենանք: Տաք կռուով շահուած խաղաղութիւնը հոս ալ նախ նոր բան մը պիտի բերէ: Բաղձանք մը միայն կը մնայ մեզի որ այս ազգին հասցորդներուն ինչ- որոնք՝ Ամերիկայի մէջ նոր հայրենիք մը փնտրելու: Ամերիկա իւր տորմիդն աւելի լաւագոյն չի կրնար գործածել քան այս թշուառները փոխադրելով: — Օգոստոսի կիսուն կէ-ընէ 1800 ընտանեաց մէկ կարաւանը Նաքըրա-Տաղի կը ձերբուն ծամբան յարչկու- իրաւ է Բրգերէ. կարաւանի ընկերացող ասորիներ ալ մեքանք են աւազակաց հետ. այրերը կոտորուած են, ամբողջ ունեցած չունեցածը կո- ղուպտած. նաեւ կանայք մեքանք են զգեստներէն՝ միայն արեւ-հարիւրը ինչով: Երբ կարաւանի մնա- ցորդներն աննկարագրելի թշուառ վիճակի մէջ Մարաշի կողմը հասան, միայն 30 այր մարդ հասած էին: — Ռեօսլէր հիւպատոսին բարեսէր ջանքով նաեւ Ա. Պոլսոյ կենդրոնական վարչութիւնը հրա- ման տուաւ՝ Մարաշի մեր Հաստատութեանց մէջ մեր տղոց եւ ամբողջ պաշտօնէից մնալուն, եւ առ այժմ ապահով ենք մեր մարդոց մասին: Մինչեւ այժմ չէինք համարձակած մինչեւ անգամ մեր որբերն ետ պահել, որովհետեւ ամէն օր կրնայինք սպասել հրամանի մը՝ որ զանոնք մեզմէ յափշտա- կէր: Այս պարագայից մէջ մայրերն աւելի կը նախընտրէին իրենց տղաքը քովերին ունենալ: Իւրաքանչիւր տան մէջ կան տակաւին իբր 50 որբեր, եւ դատարի դպրոցի մը մէջ 30 տղաք, որ այլ եւս մէկը չունին, ընդունուելու կը սպասեն: Մեծ- թուով ծերեր, հիւանդներ, վերաւորներ թողու- ցան, եւ կը հօգադուին մեր Հիւանդանոցին մէջ: Ինչպէս փոյթ կը տանի Թուրքիա որ Նպաստի Ընկերութեան (գերմ. Hilfsbund) գործ չպակի երբեք: Պէտք չենք ձմեռը մտքերնիս բերել, որ հազարաւորներու սովամահութիւն պիտի բերէ:»

(Շարահանիկէ:)

Հ. Յ. Տ.

1 «Հայաստան առանց Հայոյ» գաղափարն այլ եւս այնպէս որոշ կ'երեւար որ լիովին անհարկն կը համարուէր նոյն իսկ պատերազմէն ետքը մնացորդաց իրենց տեղերը դառ- նալ, ուստի այսպիսի գաղափար ներ կը ծնանէին: Գերմ. փաստաթղթերու մէջ ալ մէկէ օտելի տեղ նոյնը կ'ար- տայայտուի: Այսպէս՝ ի միջի այլոց՝ Հոփմանի առաջարկ- ներէն (չորսագրեալներն իրենց տեղ թողուլ, կազմակեր- պել գաղթեցումն յԱսորիս) երբորքն էր ինչպէս որ ար- քատահման ցաղիկէն» (Dritte Gestattung: Auswanderung, 1866): Ուրիշ նմանք առիթ կ'ընայ յիշելու:

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

1. DR. EUGEN FEHRLE: Zur Geschichte der griechischen Geoponica, Habilitationsschrift zur Erlangung der Venia legendi der hohen philosophischen Fakultät der Universität Heidelberg, vorgelegt von —, Druck von B. A. Teubner in Leipzig, 1913, S. 42.

Նպաստ մը ու շատ կարեւոր նպաստ մը հիմնական ուսումնասիրութեանը համար Geoponica-ի, զոր այնքան անտեսուած կը համարի Հե- ղինակը, մանաւանդ հայ, ասորի ու արաբ թարգ- մանութիւնները, որոնք սակայն աւելի հնագոյն ձեւ ու արժէք ունին քան մեր ունեցած այժ- մեան յոյն բնագիրը: Գարձեալ հայ թարգմա- նութիւնն է որ բաւականաչափ ուսումնասիրուած է. բայց այս ուսումնասիրութիւնները դժբախ- տաբար հայ լեզուաւ գրուած ըլլալուն՝ բոլորովին անճանօթ ու անմատչելի մնացած են դա- սական բանասէրներու. որքան հետեւարար շնորհակալութեամբ պիտի ողջանուէր, կը գրէ Գէրլէ, եթէ հայերը եւրոպական աւելի տա- րածուած լեզուներով ալ ուսումնասիրելու ձեռ- նարկէին իրենց Գիրք վաստակոցները: Brockelmann այն շօշափած է Byzantinische Zeit- schrift-ի մէջ հայ բնագիրը, որուն մասին ար- տայայտուած տեսութիւնները սակայն այնքան պատիւ չեն բերեր գերման բանասէրին:

Հայ թարգմանութեան նուիրուած ու- սումնասիրութիւններու վրայ յատկապէս ծան- րանալով Հեղինակը՝ եւրոպացի մասնագէտ- ներու ուշադրութեան կը յանձնէ հետեւեալ տեղեկութիւնները, զորոնք քաղած է Հ. Ա. Վարդանեանի հետ մշակած թղթակցու- թիւնէն. «Գիրք վաստակոցն» (= Geoponica) քանի մը հաստակոտորներ հրատարակուած են Բաղմամպէսի մէջ 1862ին, 64ին եւ 67ին: 1862 (93—95), 1864 (27) եւ 1867 (358). Նոյն թերթին մէջ 1874ին (էջ 321) Սիւ- րբեան ունի «Գիրք վաստակոց»-ի մասին ու- սումնասիրութիւն մը, ուր կ'ուզէ ապացուցանել թէ հայ թարգմանութիւնը 9—11 դարէն յե- տոյ միայն կատարուած է՝ արարերէն բնագրէ մը, Ներսէս Շնորհալիի օրով. իսկ թէ ով է իսկա- կան թարգմանիչը՝ այս մասին կը պակսին որոշ տեղեկութիւններ. 1877ին էր որ լոյս տեսաւ Գրքիս ամբողջական բնագիրը. այս հրատարակու- թեան հիմը կը կազմէ Վիենն. Միխիթ. Թ., 281 շեռագիրը, համեմատուած ուրիշ երկու Ա. Պոլսոյ ընթերցանակուած նոր ձեռագիրներու հետ, որոնք